

ISSN 2181-9521

№ 6-son, 2020

ODILLIK MEZONI

ILMIY-AMALIY, HUQUQIY JURNAL

Абдиманнон ХАЙИТОВ,

Тошкент давлат иқтисодиёт университетининг, Инсон ресурсларини бошқариш кафедраси доценти

АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ОШИРИШ: НАЗАРИЯ ВА АМАЛИЁТ

Шахноза РАХМАТУЛЛАЕВА,
катта ўқитувчи

Аҳолининг иш билан бандлиги ва ишсизлик – иккита қарама-қарши, бир-бирини истисно этувчи тушунча бўлиб, аҳолининг бандлик даражаси қанчалик юқори бўлса, ишсизлик шунча кам бўлади ва аксинча. Аҳолининг иш билан тўлиқ бандлиги ишсизликнинг умуман мавжуд бўлмаслигини назарда тутмайди, чунки ишсизликка тўлиқ барҳам беришнинг деярли иложи йўқ. “Бандлик, фоиз ва пулнинг умумий назарияси” номли илмий иш ва бир қатор бошқа ишланмалар муаллифи инглиз олими Ж.Кейнснинг (1883-1946 йй.) фикрига кўра, аҳолининг иш билан тўлиқ бандлиги тахминан 3 фоиз даражасидаги ишсизликни назарда тутади.

Шундай ҳолатда ишсизлик иқтисодиётнинг ривожланиш даражаси ва суръатларига салбий таъсир кўрсатмайди. Дарҳақиқат, бугунги кунда бошқача қарашлар ҳам мавжуд бўлиб, бизнинг фикримизча 5-6 фоиз даражасидаги ишсизлик иқтисодиётдаги оптимал бандликка мос келади, деб ҳисоблаймиз. Боз устига, жамиятда ишсизлик маълум “табиий” даражасининг мавжудлиги нафақат нормал, балки йўл қўйилиши мумкин бўлган ҳолат сифатида қабул қилинади.

Фикримизча, Ўзбекистонда ишсизликнинг пайдо бўлиши ва ўсиш тарихи айнан Кейнс қарашларининг тўғрилигини исботлайди. Ишсизлар расмий рўйхатга олингандан бошлаб, ишсизлик даражаси маълум даражада мунтазам равишда ортиб, шун-

га кўра иш билан бандлик кўрсаткичлари пасайиб борди. Маълумки, ишга жойлаштириш миқдори қанчалик юқори бўлса, ишсизлик даражаси шунчалик паст бўлади.

Иш билан бандлик тушунчасига нисбатан турли ёндашувлар мавжуд бўлиб, жумладан россиялик иқтисодчи олим А.И.Рофе ушбу тушунчага ўз муносабатини билдириб, “Иш билан бандлик - бу мамлакат аҳолисининг иқтисодий фаол қисмидаги кишилар учун ишларнинг мавжудлиги, яъни амалдаги қонунчиликка зид бўлмаган, даромадли машғулот билан билан банд бўлишидир” [1] - деб таъриф берган.

Шунингдек, етук иқтисодчи олимлардан И.М.Алиев, Н.А.Горелов, Л.О.Ильиналар ушбу тушунчага: “Иш билан бандлик ижтимоий-иқтисодий ҳодиса сифатида фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ ҳамда меҳнатдан даромад (иш ҳақи) келтирувчи ижтимоий фойдали меҳнат сифатида намоён бўлиши мумкин” [2]- деб таъриф берганлар.

Мазкур таърифлардан фарқли ўларок, бизнинг фикримизча иш билан бандлик муносабатлари, меҳнатга лаёқатли кишиларнинг қанчаси ва қай даражада ижтимоий фойдали меҳнатда қатнашишини кўрсатадиган ижтимоий- иқтисодий кўрсаткичдир. Аҳолининг иш билан бандлиги меҳнат унумдорлигининг ошишига ва ўз навбатида, миллий бойликнинг ҳам ўсишига хизмат қилади, айти пайтда ишсизликнинг салбий оқибатилари шундаки у нафақат ишлаб чиқаришнинг пасайишига, балки пировар-

дида қашшоқликнинг бошланишига ҳам олиб келиши мумкин.

Америкалик иқтисодчи олим Ар-тур Оукен ишсизликнинг табиий даражадан ортиши билан ялпи миллий маҳсулот ҳажмининг ортда қолиши ўртасидаги нисбатни математик тарзда қуйидагича ифодалалайди: “...агар ишсизликнинг ҳақиқий даражаси унинг табиий даражасидан 1 фоизга юқори бўлса, ялпи миллий маҳсулот ҳажми 2,5 фоиз камаяди ёки 2,5 фоиз ялпи миллий маҳсулот йўқолади”. Демак, мос равишда уларнинг нисбати 1:2,5 га тенг. Ушбу нисбат иқтисодий назарияда Оукен қонуни деб ном олди. Шу нисбатга асосланиб, йўқотилган ялпи миллий маҳсулотнинг мутлақ қиймати-ни аниқлаш мумкин.

Шундай қилиб, ишсизликнинг табиий даражаси — бу «нормал» даврдаги меъёрий инфляция ва барқарор ўсиш суръатлари билан ифодаланган даражадир. Шунинг учун, ишсизликнинг табиий даражасининг таърифи — анчагина мураккаб иш, чунки бу кўрсаткични ҳисоблаб чиқиш учун «нормал ишловчи иқтисодиёт» моделини яратиш керак бўлади.

Ишсизлик тушунчасига аниқлик киритишда ҳам турли қарашлар мавжуд. Россиялик иқтисодчи олимлар Н.В.Лясников, М.Н.Дудин, Ю.В.Лясниковлар ушбу тушунчани “Ишсизлик – бу шундай бир ижтимоий-иқтисодий ҳодисаки, унда фаол, меҳнатга лаёқатли аҳолининг бир қисми ўзи бажариши мумкин бўлган ишни топа олмаслик ҳолатидир” [3], -деб таърифласалар, бошқа бир иқтисодчи олимлардан И.М.Алиев, Н.А. Горелов, Л.О.Ильиналар эса, “Ишсизлик – иқтисодиётдаги шундай бир ҳодисаки, унда иқтисодий фаол аҳолининг бир қисмини ишсизлар ташкил этади” [4]- деб изоҳлайдилар.

Бизнинг фикримизча, ишсизлик — бу ишлашни истайдиган меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан банд бўлмаган миқдоридир. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, глобаллашув шароитида, гап табиий ишсизлик тўғрисида эмас, балки унинг ижтимоий мақбул даражаси, яъни кадрлар кўнимсизлиги ва иш излаш давомийлигини, шунингдек ишчи кучининг демографик таркиби ва меҳнат бозоридаги танглик даражасини (ишсизликнинг бўш иш жойлари миқдорида нисбати) ва ижтимоий тангликни ҳам ҳисобга оладиган даражаси тўғрисида бориши лозим.

Ижтимоий йўналтирилган иқтисодиётнинг энг муҳим мезони иш билан бандликка бўлган муносабатдир. Иш билан бандлик муаммоси ижтимоий муаммо. Шундай экан

энг юқори даражадаги аҳолининг демографик жиҳатлари ва ундан самарали фойдаланиш ҳамда жвамият ривожини учун йўналтирилганлиги иш билан бандлик комплекс ижтимоий сиёсатнинг ажралмас қисми, эканлигидан далолат беради. Аҳолининг иш билан бандлиги муаммоларининг ижтимоийлиги унинг, энг аввало, инсон, унинг манфаатлари ва меҳнат соҳасидаги эҳтиёжларига қаратилганлиги билан белгиланади. Қанчалик даражада инсоннинг ижтимоийлашув даражаси юқори бўлса, шунчалик даражада инсон капиталининг сифат даражаси ўзгариб боради.

Академик Қ.Абдурахмонов томонидан “...иш билан бандликнинг энг кам деганда тўрт ижтимоий жиҳатини ҳисобга олиш лозимлигини, иш билан бандликнинг инсоннинг Конституцияда белгилаб берилган энг муҳим ҳуқуқи – меҳнат ҳуқуқи билан мустақкам боғлиқлиги, турмуш даражаси ва муносиб ҳаёт кечириш шарт-шароитларини шакллантиришда иш билан бандлик ҳал қилувчи роль ўйнайди. Айнан иш билан бандлик меҳнат фаоллигини ошириш, меҳнатга қобилиятли фуқаролар ва улар оилаларининг турмуш даражасини оширишнинг энг муҳим кафолати, ҳар кимнинг ва умуман, жамият фаровонлигининг негизи бўлган юқори унумли меҳнатнинг янги омилини шакллантириш, айнан меҳнат фаолияти инсонни ўзгартиради, унинг касбий имкониятларини очиб беради ва кўпайтиради, шахсининг ривожланишини рағбатлантиради”¹ -деб таъкидланади.

Дарҳақиқат, ушбу йўналишлар миллий иқтисодиётдаги молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларини қайта гуруҳларга ажратиш, фан-техника тараққиётининг устувор йўналишлари, шунингдек, ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштириш, турмуш сифати даражасини ошириш йўллари билан

гилаб беради. Бу ғоят муҳим муаммолардан бири эканлиги, COVID-19 Глобал Пандемия шароитида иш билан бандлик муаммоларини ҳал қилиш, бинобарин, муаллиф қайд этгандек жамият фаровонлигининг негизи бўлган юқори унумли меҳнатнинг янги омилини шакллантириш айнан бутун иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг муваффақияти, мазкур муаммони эътироф қилиш ва ҳал этишга маълум даражада боғлиқлигини гувоҳи бўлди. Шундай экан жамият тараққиётининг асоси аҳоли таркибидан ҳудудлар миқёсида аҳолининг иш билан бандлик даражасини ошириш ҳозирги куннинг энг долзарб муаммоларидан биридир.

Демографик ривожланиш ижтимоий ривожланишнинг бир қисми бўлганлиги боис, уни давлат томонидан тартибга солиш сиёсат даражасига кўтарилган, унга иқтисодчи олимлар томонидан берилган таърифларни илмий тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ. Масалан, Қ.Х.Абдурахмонов ва Н.К.Зокировларнинг фикрига кўра, демографик ривожланишни давлат томонидан тартибга солишга қуйидагича таъриф беришган: «Демографик сиёсат давлат органлари ва ижтимоий институтларнинг аҳолининг такрор барпо қилиниши жараёнларини тартибга солиш соҳасидаги аниқ мақсадни кўзлаган фаолиятидир»². Россиялик таниқли демограф олимлардан В.Г.Глушковой ва Ю.А.Симагиналар таъкидлашча, «Демографик сиёсат – бу демографик натижаларни аниқлаштиришга эришиш ва аҳолининг табиий ҳаракатига таъсир этиш учун давлат томонидан қўлланиладиган чора тадбирлар тизими»³.

П. И. Косов ва А. Б. Берендеевалар томонидан анча аниқ таъриф ишлаб чиқилган бўлиб, унга кўра «Демографик сиёсат – ижтимоий ва оилавий сиёсат билан чамбарчас боғлиқ. Уларни базида фарқлашга тўғри келади. Ижтимоий сиёсат ҳаёт шароитларини бошқариш ва эҳтиёжмандларга ёрдам бериш масалаларини ўз мақсадлари ичига олади. Оилавий сиёсат эса давлат, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотларининг оилаларнинг ташкил этилиши, оиладаги турмуш тарзи, жамият ривожланишининг узоқ тарихий йўли йўқолиб кетмаслиги, оиланинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва ижтимоий институт сифатида оилаларнинг мустаҳкамлигига йўналтирилган фаолиятидир»⁴.

Бизнинг фикримизча, муаллифлар томонидан демографик сиёсатнинг ижтимоий ва оила сиёсатини чамбарчас бозлиқлигини улар яшган давр ва мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб тариф берган бўлиши мумкин. Муаллифлар асослаганидек оиладаги турмуш тарзи, жамият ривожланишининг узоқ тарихий йўли, оиланинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва ижтимоий институт сифатида оилаларнинг мустаҳкамлигига йўналтирилган ҳаракатларнинг борлиги бу ҳақиқат. Лекин ҳолатда муаллифлар тавсия этаётган илмий чимини бера олмади. мулоҳазада оиланинг мустаҳкамлига таянч бўладиган асосни кўрсата олмаганлар. Бизда ҳам оила билан боғлиқ барча институтлар мавжуд фаолият олиб бораётганди. Олиб борилаётган барча чора-тадбирларнинг самараси кейинги йилларда ўз ечимини топмаган. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев 2020 йил 12 февралдаги селектр йиғилишида «...хусусан, маҳаллаларда 18 мингдан ортиқ ходим фаолият кўрсатиб келаётган бўлсада, уларнинг иши самарали ташкил этилмаган. Оилаларда ижтимоий-маънавий муҳитга салбий таъсир кўрсатувчи ҳолатларнинг олдини олиш бўйича тизим йўлга қўйилмаган.

Демографик вазиятнинг барқарорлашуви бандликнинг ушбу хусусиятларини таҳлил қилишнинг долзарблиги аҳолининг ёш таркибидаги ўзгаришларнинг доимий динамикаси билан белгиланади

Демографик жиҳатлар, аҳолининг кўпайиши ва табиий ҳаракатланишнинг замонавий муаммолари, шунингдек, аҳоли сиёсатининг таҳлили, хусусан, ҳудудлардаги демографик вазият, шунингдек, инсон капиталининг ривожланишини ўрганишда таҳлил қилинади ҳудудларида аҳолининг ҳаёт даражаси ва сифати демографик муаммолар ва турмуш даражаси таҳлил қилинади). Шу билан бир-

га, иш билан банд аҳолининг демографик хусусиятларини таҳлил қилишга етарли даражада эътибор берилмаяпти (бандларнинг ёш таркибини ўзгартиришнинг минтақавий жиҳатлари билан бирга) қатор муаммоларни юзага келтираётганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Ер юзидан 7,5 млрддан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. 2019 йил декабрь ойида Хитойда аниқланган COVID-19 коронавирус (тожсимонвирус) 186 дан ортиқ мамлакатлар аҳолисининг меҳнат ва кундалик фаолиятига бевосита ва билвосита ўз таъсирини кўрсатди. Пандемия шароитини мамлакатлардаги иқтисодий тармоқларнинг бир маромда ёки барқарор ишлашига имкон бермайдиган вазнсизлик, яъна аниқроғи инсон ҳаёти ва борлигининг асоси нафас олиш асоси кислород етишмайдиган даврга тенглаштирсан бўлади.

Пандемия шароити бутун дунё афкор оммасининг олдида муаммоларни бартараф этишда инсониятнинг ожизлиги, заифлиги сезилиб қолди. Аниқроғи “Сувдан галвир кўтарилди”.

Фан-техника тараққиёти томонидан эришилган натижалар бу бизники, бутун дунё аҳолисиники. Хуш унда муаммо қаерда нима учун инсоният кузга кўринмайдиган вирус ёки ҳужайрани бартараф этишда ожиз? Инсониятнинг ожизлиги нимада ва қаерда? Инсоният пайдо бўлган даврдан токи шу кунгача қаерда хатоликларга йўл қўйди? Ким билан ва нима билан ҳисоблашмадик?

Ер инсоният Ягона макон, 200 дан ортиқ мамлакатлар ва уларнинг географик жойлашувидаги қўлайлик ёки ноқўлайлик, бир неча дин, 1000 дан миллат ва илат, турли даражадаги урф-одат ва қадриятлар ва минталитет ва бошқа кўрсаткичлар орқали ягона маконда умур гуздоронлик қилаётганимизни асослаш мумкин.

Инсонлар аксарият ҳолатда ижтимоий фаол иқтисодий субъектлардир. Улар учун ишнинг йўқотилиши нафақат даромадларнинг қисқаришини, балки ўзини жамият учун зарур деб ҳис қила олмасликни, ижтимоий йўналишнинг йўқотилишини, иш орқали ўзини намоён этиш имкониятидан маҳрум бўлишни англатади. Ишини йўқотган, лекин ишлашни, маблағлар ишлаб топишни ва ушбу маблағлар ҳисобидан ўз оиласини боқишни, фарзандларини ўқитишни хоҳлайдиган инсон ишсизлик оқибатида пировардида касбий ва интеллектуал нуқтаи назардан таназзулга учраши эътибордан холи эмас.

Юқорида қайд этилган таҳлиллар ва фикр-мулоҳазалар натижасида ҳосил бўлган қуйидаги хулосаларни берамиз:

- жамиятда аҳолини иш билан бандлигини таъминлаш муаммолари билан нафақат давлат, балки бозор муносабатлари шароитида иш берувчилар – корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, компаниялар, концернлар ва бошқа ишлаб чиқариш тузилмалари ҳам маъсулдирлар;
- маълумки янги иш ўринлари, асосан корхоналарда ташкил этилади, демак, корхоналар биринчи навбатда аҳолини иш билан бандлигини оширишнинг ташаббускорлари бўлишлари лозим;
- корхоналар мазкур муаммони муваффақиятли тарзда ҳал этган ҳолда инсонларни ишсизликка учрашдан ҳимоялайди ва жамиятда тинчлик, тўкин-сочинлик ва фаровонликнинг сақланишига кўмаклашади;
- аҳолини билан бандлигини таъминлаш асосий масала эканлигини эътиборга олган ҳолда, тижорат банкларини ва давлат жамғармалари томонидан берилмайдиган имтиёзли (кам фоизли) кредитлар беришда касаначилик асосан иш ўринлари яратган корхоналарга ёки фирмаларга ваколат берилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Қ.Абдурахмонов. Меҳнат иқтисодийети: Назария ва амалиёт / Дарслик. Қайта ишланган ва тўлдирилган 3-нашри. Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «FAN» нашриёт давлат корхонаси, Т.: 2019. – 257б
2. Абдурахмонов К.Х ва бошқалар. Демография. Дарслик. – Т.: IQTISODIYOT, 2014. -334-б.
3. В.Г.Глушковой, Ю.А.Симагина, Демография: учеб. пособие – М.: КРОНУС, 2013 – с.206
4. П.И.Косов, А.Б.Брендеева, Основы демографии: учеб. пособие – 2-изд. – М.: ИНФРА-М. 2013 – с.213-214